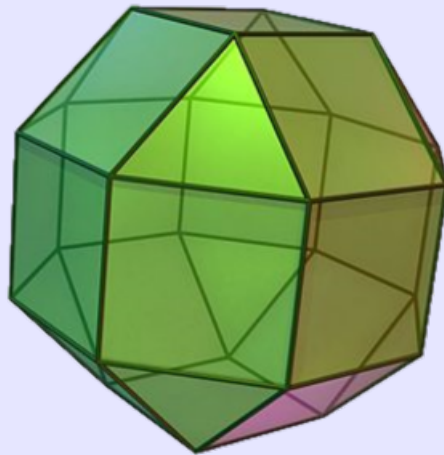

Inleiding tot de groepentheorie

De studie van symmetrieën

Mathias Buckinx
2021-2022

Inleiding

Je wiskundeleerkracht heeft misschien wel eens gezegd dat wiskunde overal aanwezig is en dit was zeker geen leugen! Denk bijvoorbeeld aan symmetrieën, die niet alleen door de mens gecreëerd zijn, maar zelfs in de onaangeraakte natuur voorkomen. Veel mensen vinden symmetrie mooi en rustgevend daarom is symmetrie bijvoorbeeld heel belangrijk in kunst. Wiskundigen zouden geen wiskundigen zijn als ze deze meetkundige fenomenen niet uitgebreid zouden bestuderen. Inderdaad, via groepentheorie worden symmetrieën bestudeerd in een abstracte, wiskundige context.

Symmetrie is niet alleen mooi, maar heeft ook praktische toepassingen. Dit zien we bijvoorbeeld in de sportwereld. Je weet misschien al dat voor ieder groot internationaal voetbaltornooi een nieuwe bal wordt ontworpen. Deze wordt dan over heel de wereld verkocht. Men moet dus een bal ontwerpen die snel en goedkoop te maken is. De bal bestaat uit verschillende lapjes geometrische figuren. Het is natuurlijk belangrijk dat een opgeblazen bal bolvormig is en dus op iedere plaats er ongeveer hetzelfde uit ziet. Daarom moet de bal zo symmetrisch mogelijk zijn.

De klassieke voetbal ontworpen door Adidas in 1970 bestaat uit vijf- en zeshoeken. ¹

2

Zo is bijvoorbeeld de bal, Uniforia, die gebruikt werd in het Europees kampioenschap van 2020 gebaseerd op een **romboëdrische kuboctaëder**. Deze complexe figuur heeft 26 vlakken waarvan acht gelijkzijdige driehoeken en 18 vierkanten. Ze heeft 24 hoekpunten en 48 ribben. Op het einde van deze lessenreeks kan je precies het aantal symmetrieën van deze figuur berekenen. Via groepentheorie kunnen we dus de verschillende ballen ontworpen voor verschillende internationale toernooien exact vergelijken met elkaar en met de klassieke voetbal.

¹https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Comparison_of_truncated_icosahedron_and_soccer_ball.png

²<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rhombicuboctahedron.jpg>

Deze lessenreeks is een inleiding tot de abstracte algebra. Hierin bestuderen we wiskundige structuren. Dit zijn verzamelingen waarop bepaalde bewerkingen zijn gedefinieerd. Je kent vast en zeker al een wiskundige structuur, namelijk vectorruimten. Misschien komt de naam je niet bekend voor, maar toch werk je iedere dag met zo een structuur. De verzameling van de reële getallen (\mathbb{R}) en van de complexe getallen (\mathbb{C}) samen met de optelling en de vermenigvuldiging zijn voorbeelden van vectorruimten. Een vectorruimte is dus letterlijk een verzameling van vectoren.

In deze bundel zullen we niet spreken over vectorruimten, maar over een andere wiskundige structuur, groepen. Dit zijn verzamelingen waarop een bewerking is gedefinieerd die speciale regels volgt. Groepentheorie wordt ook wel 'de studie van symmetrieën' genoemd. Via groepen kunnen we de meetkundige eigenschappen van symmetrieën van een meetkundig object omzetten naar regels binnen de abstracte wiskunde. Dit laatste is precies wat er in bod zal komen in deze lessenreeks.

In deze lessenreeks ben jij zelf de leerkracht! De bundel is opgebouwd op een manier waarbij je zelf de leerstof ontdekt met behulp van invuloefeningen en voorbeelden. Je gaat op zoek naar de rekenregels en definities van de belangrijkste begrippen binnen de groepentheorie. Veel puzzelplezier!

Inhoudsopgave

Inleiding	i
1 Het begrip groep	1
1.1 De definitie van een groep	1
1.2 Orde van een groep	14
1.3 Eigenschappen van groepen	15
1.4 Oefeningen	16
2 Voorbeelden van groepen	18
2.1 Symmetriegroepen	18
2.2 Permutatiegroepen	19
2.3 Oefeningen	26
3 Deelgroepen en de stelling van Lagrange	27
3.1 De regelmatige tetraëder	27
3.2 Het deelgroepcriterium	34
3.3 De stelling van Lagrange	37
3.4 Oefeningen	41

1 | Het begrip groep

1.1 De definitie van een groep

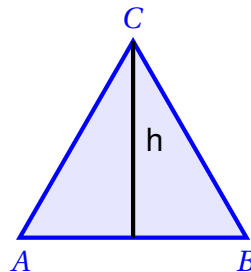
In dit hoofdstuk stellen we een definitie op voor het begrip groep.

1.1.1 Symmetrieën

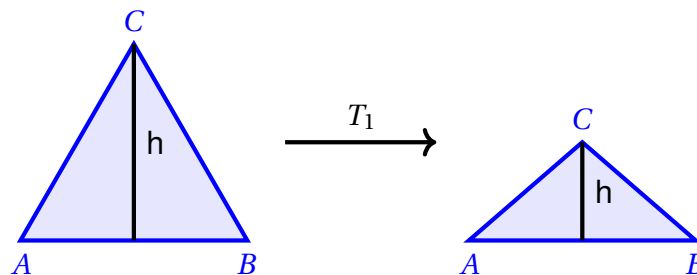
Groepentheorie wordt ook wel de studie van symmetrieën genoemd. We beginnen dus met een korte herhaling van het begrip symmetrie.

Transformaties van figuren, zoals symmetrieën, ken je al vanuit de lagere school. Een **transformatie** uitvoeren op een meetkundige figuur betekent dat we de figuur op een bepaalde manier veranderen. De vervormde figuur noemen we de **beeldfiguur**.

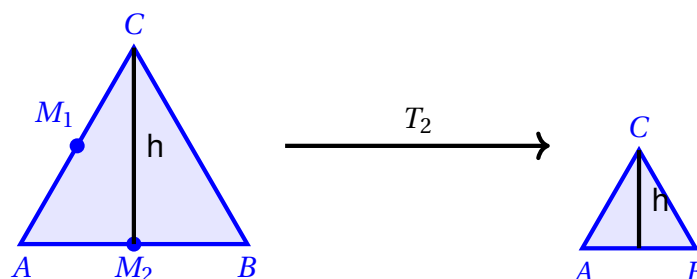
Onderstaande afbeelding geeft een gelijkzijdige driehoek weer met hoekpunten A, B en C en hoogtelijn h .

Transformatie T_1 drukt de figuur samen zodat de lengte van de hoogtelijn (h) gehalveerd is. Hiernaast zie je de beeldfiguur na deze transformatie. De vorm is duidelijk veranderd.

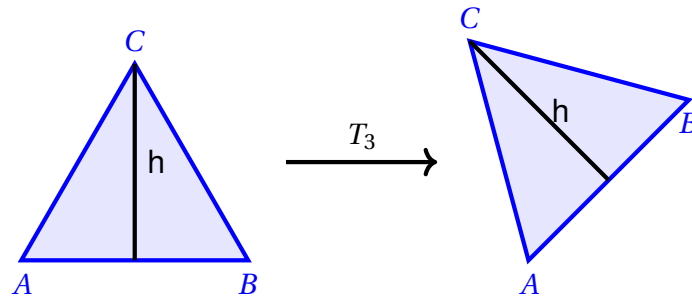

Transformatie T_2 beeldt hoekpunt A af op zichzelf, maar hoekpunten C en B op respectievelijk M_1 en M_2 de middens van de zijdes AC en BC . We halveren dus de zijdes van de driehoek. Deze transformatie verandert de vorm van de driehoek niet, maar enkel de afstanden tussen punten op de driehoek. De beeldfiguur van deze transformatie is **gelijkvormig** met de oorspronkelijke driehoek.

Transformatie T_3 roteert de driehoek met 45° . We zien hier weer dat de transformatie de vorm van de beeldfiguur niet verandert, maar in tegenstelling tot de vorige transformatie blijven de afstanden ook bewaard.

De beeldfiguur is **congruent** met de oorspronkelijke driehoek. Een transformatie die afstanden bewaart, noemen we een **isometrie**.

Nu we wat meer weten over transformaties, kunnen we ook nadenken over symmetrieën. In de afbeelding hiernaast zijn de drie verschillende symmetrieassen aangeduid. De figuur spiegelen over één van deze assen is een voorbeeld van een transformatie.

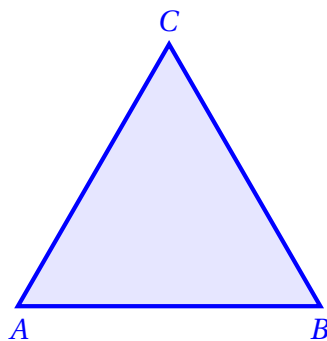
In dit geval spreken we van een **symmetrie**, want de beeldfiguur valt perfect samen met de oorspronkelijke figuur.

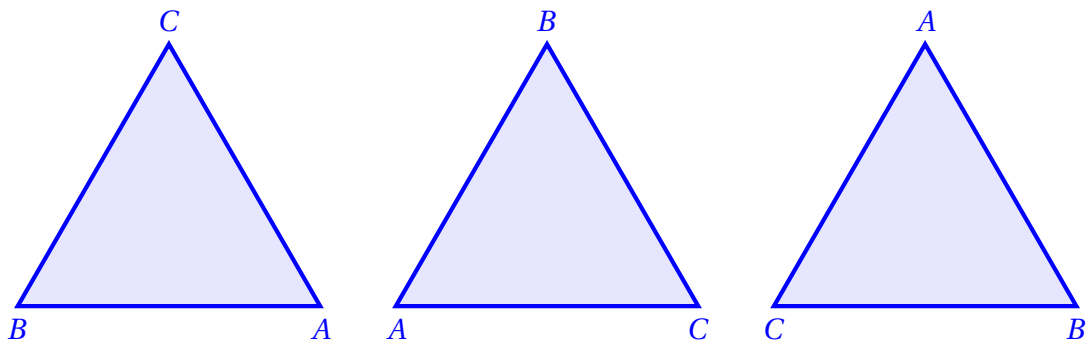

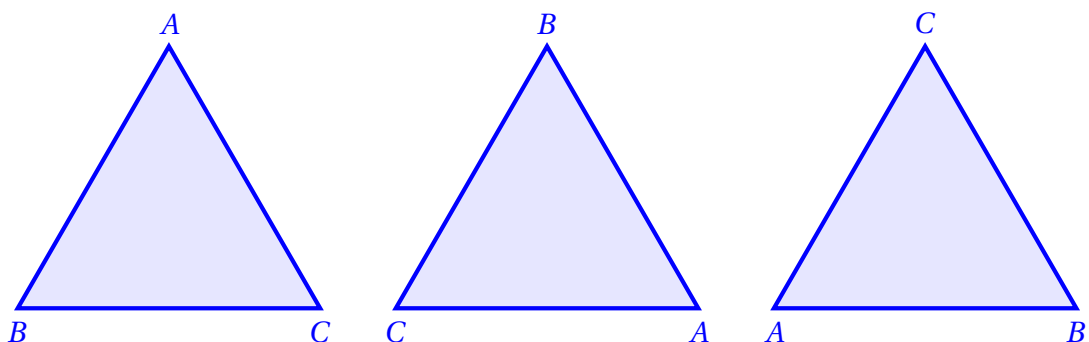
Een **symmetrie** van een figuur is een transformatie die **afstanden behoudt** en de figuur **op zichzelf afbeeldt**.

In deze paragraaf zullen we dieper ingaan op de symmetrieën van een gelijkzijdige driehoek.

- I** Beschrijf nauwkeurig welke symmetrieën je moet uitvoeren op gelijkzijdige driehoek ABC om onderstaande beeldfiguren te krijgen.

Een gelijkzijdige driehoek heeft dus _____ symmetrieën.

— 1

De verzameling die alle symmetrieën van de gelijkzijdige driehoek bevat, noemen we G . De verzameling G bestaat dus uit _____ elementen.

1.1.2 Combinaties van symmetrieën

We kunnen transformaties combineren door ze na elkaar uit te voeren.

Bijvoorbeeld, de combinatie van T_1 met T_2 is de transformatie die je krijgt door *eerst transformatie T_1 en daarna transformatie T_2 uit te voeren*.

De combinatie van twee symmetrieën is opnieuw een symmetrie, want de driehoek twee keer transformeren naar zichzelf na elkaar is ook een transformatie van de driehoek naar zichzelf.

In de vorige oefening hebben we **alle** 6 symmetrieën van de driehoek al opgesomd.

Twee symmetrieën combineren geeft dus opnieuw één van deze 6 symmetrieën.

- 2 Schrap wat niet past in volgende uitspraken over symmetrieën van de gelijkzijdige driehoek. Probeer zelf enkele combinaties van symmetrieën van een gelijkzijdige driehoek uit. Gebruik oefening 1.

- De combinatie van twee rotaties is *altijd/soms/nooit* een rotatie.

- De combinatie van twee spiegelingen is *altijd/soms/nooit* een spiegeling.

- De combinatie van een spiegeling met een rotatie is *altijd/soms/nooit* een rotatie.

We gebruiken het symbool 'o' wanneer we de bewerking uitvoeren om symmetrieën te combineren.

Herinner je dat als $f(x)$ en $g(x)$ functies zijn, dan is $f \circ g = f(g(x))$. We voeren dus functie f uit **na** functie g .

Als T_2 en T_1 transformaties zijn, betekent $T_2 \circ T_1$ dus dat we transformatie T_2 **na** transformatie T_1 uitvoeren.

We gebruiken vaak de volgende notatie:

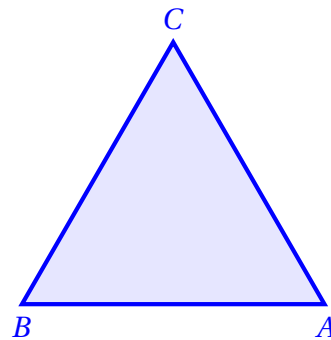
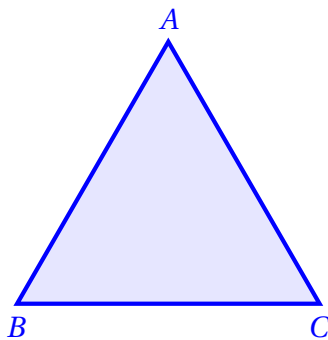
- $T_2 \circ T_1 = T_2 T_1$
- $T_1 \circ T_1 = T_1^2$

1.1.3 Algebraïsche voorstelling van symmetrieën van de gelijkzijdige driehoek

In deze paragraaf zullen we de symmetrieën van de driehoek algebraïsch voorstellen. Dit wil zeggen dat we aan iedere symmetrie een symbool toekennen en hiermee kunnen rekenen. Als we de symbolen en de (reken)regels hiertussen goed begrijpen moeten we niet telkens opnieuw teruggrijpen naar de visuele voorstelling van de symmetrieën van de driehoek.

Uit oefening 1 en 2 herkennen we twee soorten symmetrieën. We kiezen van beide soorten één symmetrie en ken aan deze de symbolen **R** en **S** toe.

Onderstaande driehoeken zijn de beeldfiguren van de gekozen symmetrieën. Kijk eens terug naar oefening 1 en schrijf de juiste symmetrie bij de gekozen driehoeken.

(R)

(S)

Binnenkort zullen alle symmetrieën van de regelmatige driehoek een algebraïsche voorstelling krijgen. R en S zijn voorstellingen van specifieke symmetrieën.

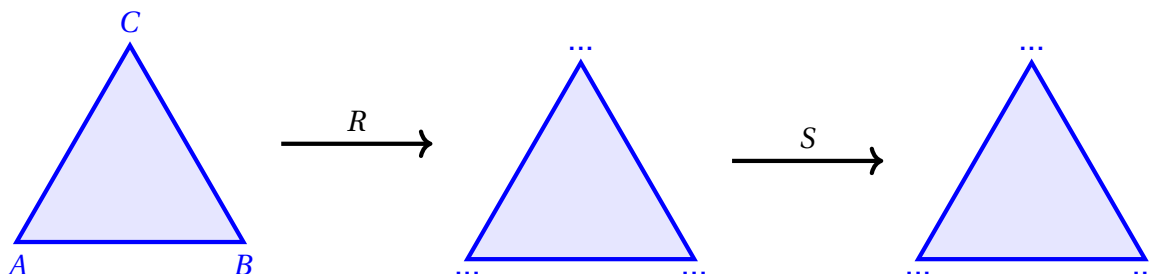
Natuurlijk is 'niets doen' ook een symmetrie, want als we niets doen transformeren we de driehoek ook naar zichzelf.

We kennen het symbool 'e' toe aan de transformatie die helemaal niets aan de driehoek verandert. We noemen deze symmetrie de **identieke transformatie**.

3

We hebben in de vorige paragraaf gezien dat de combinatie van symmetrieën van de driehoek opnieuw een symmetrie van de driehoek zal zijn. Probeer $S \circ R$ te berekenen. De combinatie van **S na R** staat voorgesteld via de beeldfiguren van deze symmetrieën. Vul de hoekpunten van de beeldfiguren correct aan.

Welke symmetrie (in woorden) is de combinatie $S \circ R$? _____

We geven deze symmetrie van de gelijkzijdige driehoek dus het symbool $S \circ R$ of SR . Probeer in de tabel alle 6 symmetrieën voor te stellen als combinaties van R en S .

Vul de rekenregels voor de \circ -bewerking aan.

Voor alle transformaties (X), geldt $e \circ X = X \circ e =$ _____

$R \circ R \circ R = R^3 =$ _____ en $S \circ S = S^2 =$ _____

* $S \circ R = SR = \dots \circ S$ _____ en $R \circ S = RS = S \circ \dots$ _____

— 4

5 In deze oefeningen ontdekken we enkele eigenschappen van verzameling G .

- Zijn volgende uitspraken waar of niet waar voor de verzameling G (schrab wat niet past).
- Beargumenteer je antwoord door gebruik te maken van de tabel uit oefening 4.

1) Er zijn precies vier symmetrieën X waarvoor geldt dat $X \circ X = e$. Waar / Niet waar.

2) Er zijn precies vier symmetrieën X waarvoor geldt $X \circ X \circ X = e$. Waar / Niet waar.

3) Het combineren van symmetrieën is commutatief. Waar / Niet waar.

4) Het combineren van symmetrieën is associatief. Waar / Niet waar.

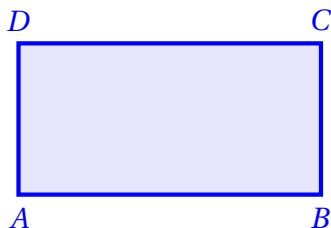
5) Voor iedere symmetrie X_1 bestaat er een tweede symmetrie X_2 zodat $X_2 \circ X_1 = e$.
Waar / Niet waar.

— 5

1.1.4 De symmetrieën van een rechthoek

In deze paragraaf bekijken we een nieuwe verzameling H , die alle symmetrieën van een rechthoek bevat. We onderzoeken de verschillen en gelijkenissen met de verzameling G uit de vorige paragrafen.

- 6 Beschrijf alle symmetrieën van onderstaande rechthoek nauwkeurig en ken aan ze allemaal een ander symbool toe (bv: a, b, c, \dots).
 Tip: Vergeet de identieke transformatie niet!
 Hoeveel symmetrieën zijn er? _____.

Combineer de symmetrieën volgens de \circ -bewerking uit de vorige oefeningen. Je hebt misschien niet de volledige tabel nodig!

○						

- 7 In deze oefeningen ontdekken we enkele eigenschappen van verzameling H .
- Zijn volgende uitspraken waar of niet waar voor de verzameling H (schrap wat niet past). Beargumenteer je antwoord met combinaties uit oefening 6.
 - Welke stellingen gelden voor alle groepen denk je? Duid deze aan!

1) Er zijn precies vier symmetrieën X waarvoor geldt dat $X \circ X = e$. Waar / Niet waar.

2) Er zijn precies vier symmetrieën X waarvoor geldt $X \circ X \circ X = e$. Waar / Niet waar.

3) Het combineren van symmetrieën is commutatief. Waar / Niet waar.

4) Het combineren van symmetrieën is associatief. Waar / Niet waar.

5) Voor iedere symmetrie X_1 bestaat er een tweede symmetrie X_2 zo dat $X_2 \circ X_1 = e$.
Waar / Niet waar.

1.1.5 De definitie van een groep

De verzamelingen G en H die alle symmetrieën bevatten van een meetkundige figuur samen met de bewerking \circ zijn voorbeelden van **groepen**.

Groepen zijn wiskundige structuren die we noteren als (G, \circ) en (H, \circ) .

De identieke transformatie (het element 'e') noemen we het **identiteitselement** van deze verzamelingen.

We noemen een tabel waarin de bewerkingen tussen de elementen van een eindige groep weergegeven staan, de **Cayleytabel** van de groep. Ieder element van de groep komt exact één keer voor in iedere kolom en rij van de tabel.

Uit de Cayleytabel van een groep kunnen we meteen belangrijke eigenschappen van de groep zien zoals het identiteitselement en of de groep commutatief is.

8 Met behulp van de vorige oefeningen kan je nu zelf de basisregels heruitvinden.

- Welke basisregels gelden voor alle groepen denk je?
Kijk bijvoorbeeld ook eens naar de uitspraken uit oefeningen 5 en 7.
- Hoe komen ze voor in onze groepen G en H .
Om je te helpen, geven we in regels 1 en 3 zelf het antwoord op deze vraag.
- Beschrijf deze eigenschappen voor een willekeurige groep met bewerking \circ .

Basisregel 1: Geslotenheid:

De combinatie van twee symmetrieën die een figuur op zichzelf afbeelden is opnieuw een _____ van die figuur.

Basisregel 2: _____

Basisregel 3: Identiteitselement

De identieke transformatie (niets doen) is het identiteitselement in groepen G en H .

Basisregel 4: _____

Iedere groep moet voldoen aan de vier basisregels.
We noemen deze basisregels de **groepsaxioma's**.

We zijn nu klaar om een goede definitie te geven voor het begrip groep.

De definitie van een groep

Een groep $(G, *)$ is een wiskundige structuur die bestaat uit een niet-lege verzameling G , samen met een bewerking die we voorstellen met een $*$. De verzameling samen met de bewerking moeten voldoen aan vier eisen die samen bekendstaan als de groepsaxioma's:

1) Geslotenheid

Voor alle $a, b \in G$ geldt $a * b \in G$.

2) Associativiteit

Voor alle $a, b, c \in G$ geldt de relatie: $(a * b) * c = a * (b * c)$.

3) Identiteitselement

Er bestaat een element $e \in G$, zodat voor alle elementen $a \in G$ geldt dat $e * a = a * e = a$.

4) Invers element

Voor elke $a \in G$ bestaat er een element $a^{-1} \in G$, waarvoor geldt:
 $a * a^{-1} = a^{-1} * a = e$.

⚠ In groepsaxioma 4 veronderstellen we eigenlijk dat er exact 1 identiteitselement $e \in G$ bestaat. We zullen in paragraaf 1.3 ontdekken dat als er een identiteitselement e bestaat dit element ook het enige identiteitselement (*uniek*) is.

We noemen deze eigenschap de **uniciteit van het identiteitselement**.

⚠ Niet elke groep heeft de commutativiteitseigenschap! We noemen een groep G **commutatief** als voor elk element a, b in G geldt: $a * b = b * a$ of equivalent als de Cayleytabel van groep G symmetrisch is rond de hoofddiagonaal.

Voorbeeld

De verzameling G samen met de operatie \circ uit 1.1.1 is een voorbeeld van een groep. In deze groep zitten 6 verschillende symmetrieën van de gelijkzijdige driehoek.

We kennen het symbool R toe aan een rotatie van 120°

en het symbool S aan de spiegeling over de verticale hoogtelijn.

Tenslotte definiëren ook een groepsoperatie \circ via volgende rekenregels:

- $R \circ R \circ R = R^3 = e$, want drie keer roteren over 120° is een rotatie over 360° .
- $S \circ S = S^2 = e$.
- $R \circ S = RS = SR^2$, want eerst spiegeling en daarna roteren is hetzelfde als twee keer roteren en daarna spiegelen.
(of analoog $S \circ R = SR = R^2S$)

We kunnen nu de 6 symmetrieën in groep G schrijven als:

$$\{e, R, R^2, S, RS, R^2S\} \text{ of } \{e, R, R^2, S, SR, SR^2\}$$

We weten al uit paragraaf 1.1 dat deze groep voldoet aan de groepsaxioma's.

We zullen regelmatig de notatie voor een groep niet voluit schrijven.

We schrijven dan groep G in plaats van groep $(G, *)$ als uit de context duidelijk is wat de groepsbewerking $*$ is.

1.1.6 Oneindige groepen

Nu we een definitie hebben gevormd van het begrip groep proberen we groepen beter te begrijpen. Eigenlijk zijn groepen geen nieuwe structuren.

Je kent zelf al veel groepen zonder dat je dit weet!

Zo is bijvoorbeeld $(\mathbb{Z}, +)$ de verzameling van de gehele getallen samen met de optelling een groep.

- 9 Controleer dat $(\mathbb{Z}, +)$ inderdaad een groep is door de groepsaxioma's na te gaan.

Geslotenheid: _____

Associativiteit: _____

Identiteitselement: _____

Invers element: _____

Is $(\mathbb{N}, +)$ ook een groep? Waarom wel/niet?

$(\mathbb{Z}, +)$ is een voorbeeld van een **oneindige groep**, want de verzameling \mathbb{Z} heeft oneindig veel elementen.

Inderdaad, er bestaan oneindig veel gehele getallen: 1, 2, 100, 9999, ...

1.2 Orde van een groep

In deze korte paragraaf bespreken we een belangrijk begrip gerelateerd aan groepen. We beginnen met een voorbeeld.

Voorbeeld

Beschouw de groep (G) van alle symmetrieën van een gelijkzijdige driehoek zoals in paragraaf (1.1.1).

We weten al dat $G = \{e, R, R^2, S, RS, R^2S\}$, waarbij R een rotatie is en S een spiegeling. We zien dus dat G zes verschillende elementen (symmetrieën) bevat. We zeggen dan dat **de orde van de groep** G gelijk is aan zes.

Denk nog eens na over de rekenregels binnen deze groep.

We weten al dat $S^2 = e$ en ook $R^3 = e$. We zeggen dan dat **de orde van het element** S gelijk is aan 2 en de orde van het element R gelijk is aan 3.

Natuurlijk is $S^4 = S^{2^2} = e^2 = e$, maar toch is de orde van het element S gelijk aan 2 en niet gelijk aan 4. We zoeken dus naar het **kleinste** getal n waarvoor $b^n = e$.

Wat is de orde van R^2 in G ? _____.

Wat is de orde van RS in G ? _____.

Orde van een groep

Het aantal elementen in een groep G noemen we de **orde van de groep** en we noteren dit met $\#G$ of $\text{ord}(G)$.

De **orde van het element** a in een groep met bewerking $*$ is het **kleinste** getal n zodat $a^n = \underbrace{a * a * a * \dots}_{n \text{ keer}} = e$ en we noteren dit met $\text{ord}(a)$.

De orde van het identiteitselement e is dus altijd gelijk aan 1.

In bovenstaand voorbeeld is $\#G = 6$ en $\text{ord}(R) = 3$.

De orde van een element is **altijd** een deler van de orde van een groep. We tonen dit aan in oefening 50 met behulp van de stelling van Lagrange (HF3).

Een oneindige groep heeft oneindig veel elementen. Deze groepen hebben dus ook een oneindige orde.

Bijvoorbeeld in de groep $(\mathbb{Z}, +)$, de gehele getallen onder de optelling, hebben alle getallen (behalve het identiteitselement 0) een oneindig orde. Het is dus meestal niet zinvol om te spreken over ordes in oneindige groepen.

1.3 Eigenschappen van groepen

In deze paragraaf bekijken we enkele algemene eigenschappen.

We beginnen telkens met de eigenschappen te bekijken in de groep $(\mathbb{Z}, +)$, maar zullen daarna zelf een algemeen bewijs vormen.

10 *Kunnen er in een groep $(G, *)$ twee identiteitselementen bestaan?*

Wat is het identiteitselement in $(\mathbb{Z}, +)$? _____.

Bewijs de uniciteit van het identiteitselement voor alle groepen.

- Stel dat een groep $(G, *)$ twee identiteitselementen heeft e_1 en e_2 .
- Stel dat x nu een willekeurig element uit G is.

- Wat is $e_1 * x (= x * e_1)$? _____. Wat is $x * e_2 (= e_2 * x)$? _____.
- Vervang in bovenstaande vergelijkingen x eens door e_1 en door e_2 . Bewijs dat $e_1 = e_2$, dus dat er maar één identiteitselement bestaat.

— 10

11 *Kan een element x in een groep $(G, *)$ twee inverse elementen hebben?*

Wat is het invers element van 5 in $(\mathbb{Z}, +)$? _____.

Bewijs de uniciteit van het invers element voor alle groepen.

- Stel dat een element x in de groep $(G, *)$ twee inverse elementen heeft α_1 en α_2 .
- Per definitie is dan $x * \alpha_1 =$ _____ en $x * \alpha_2 =$ _____.
- Bewijs dat $\alpha_1 = \alpha_2$, dus dat er maar één invers element van x bestaat.
Tip: Bereken $\alpha_1 * x * \alpha_2$ op twee manieren.

— 11

***12** *In een groep $(G, *)$ met $a, b \in G$, heeft de vergelijking $x * a = b$ altijd een unieke oplossing voor x*

In $(\mathbb{Z}, +)$, wat is x in $x + a = b$? _____.

Bekijk de Cayley tabel uit oefening 6, herken je de uitspraak in deze groep? _____

Bewijs de eigenschap voor alle groepen.

- Neem a en b in groep $(G, *)$, we bewijzen dat x in $x * a = b$ uniek is.
- **x bestaat:** $x =$ _____
Tip: Rechts vermenigvuldig $(*)$ in $x * a = b$ aan beide kanten met a^{-1} .
- **x is uniek:** Tip: Stel dat x_1 en x_2 oplossingen zijn voor de vergelijking $x * a = b$. Dan is $x_1 * a = b$, maar ook $x_2 * a = b$.

— 12

1.4 Oefeningen

1.1

13 Zijn onderstaande verzamelingen onder de vermenigvuldigingsbewerking groepen?

- a) (\mathbb{Z}_0, \cdot) , de verzameling van gehele getallen zonder 0.
 b) (\mathbb{Q}, \cdot) , de verzameling van rationale getallen.
 c) (\mathbb{Q}_0, \cdot) , de verzameling van rationale getallen zonder nul.

— 13

14 Zijn onderstaande verzamelingen met bijhorende bewerking groepen?

- a) $(\mathbb{N}, *)$, met $a * b = \min(a, b)$.
 b) $(\mathbb{N}, *)$, met $a * b = \max(a, b)$.
 c) $(\mathbb{N}, *)$, met $a * b = a^b$.

— 14

15 Hieronder staat een cayley tabel van een verzameling die bestaat uit **2 elementen** namelijk de elementen EVEN (alle even getallen) en ONEVEN (alle oneven getallen). Is deze verzameling samen met de optelling een groep?

+	EVEN	ONEVEN
EVEN		
ONEVEN		

16 Beschouw de verzameling $Q = \{1, -1, i, -i, j, -j, k, -k\}$ en de bewerking \cdot met de volgende rekenregels:

- $(-1) \cdot (-1) = 1$
- Voor alle elementen $a \in Q$ geldt dat $(-1) \cdot a = -a = a \cdot (-1)$
- $i \cdot i = j \cdot j = k \cdot k = i \cdot j \cdot k = -1$
- $i \cdot j = -j \cdot i$, $i \cdot k = -k \cdot i$ en $j \cdot k = -k \cdot j$

- a) Wat is het identiteitselement?
 b) Wat is het invers element van i en van $-k$?
 c) Bereken $j \cdot k$ en $k \cdot j$, is de groepsbewerking van Q commutatief?
 d) Maak een cayleytabel van groep Q
 e) Toon aan dat Q een groep is. Associativiteit hoef je niet aan te tonen.
 Q is een bekende groep die we de **quaternionengroep** noemen.

— 15

— 16

***17** Vul onderstaande tabel in **zodat** de tabel een cayleytabel van een groep is. Verklaar waarom deze tabel maar op één unieke manier ingevuld kan worden.

*	a	b	c
a			
b			
c			a

— 17

1.2

- 18** In de groep G die alle symmetrieën bevat van de gelijkzijdige driehoek ($G = \{e, R, R^2, S, RS, SR\}$ uit 1.1.1).
 a) Wat is de orde van deze groep?
 b) Bepaal de orde van alle elementen. — 18
- 19** Vul volgende zinnen aan voor een willekeurige groep $(G, *)$ en willekeurige $a \in G$.
 Verklaar je antwoord.
 a) Als $\text{ord}(a) = 1$, dan is $a \dots$.
 b) Als $\text{ord}(a) = 2$, dan is het inverse van a gelijk aan \dots .
 c) Als $\text{ord}(a) = 4$, dan is $\text{ord}(a * a)$ gelijk aan \dots . — 19
- 20** Beschouw opnieuw de quaternionengroep uit oefening 16.
 Dit is de verzameling $Q = \{1, -1, i, -i, j, -j, k, -k\}$
 met de bewerking \cdot die de volgende rekenregels volgt:
- $(-1) \cdot (-1) = 1$
 - Voor alle elementen $a \in Q$ geldt dat $(-1) \cdot a = -a = a \cdot (-1)$
 - $i \cdot i = j \cdot j = k \cdot k = i \cdot j \cdot k = -1$
 - $i \cdot j = -j \cdot i, i \cdot k = -k \cdot i$ en $j \cdot k = -k \cdot j$
- In oefening 15 bewezen we dat Q een groep is. Beantwoord de volgende vragen:
 a) Wat is $\#Q$?
 b) Wat is $\text{ord}(k)$?
 c) Wat is $\text{ord}(-k)$?
 d) Hoeveel elementen hebben orde 2? — 20
- 1.3**
- *21** Stel dat $(G, *)$ een willekeurige groep is. Laat zien dat
 a) Als $a * a = a$, dan is a het identiteitselement.
 b) $a * x = b$ heeft altijd een unieke oplossing.
 c) Als $(a * b)^{-1} = a^{-1} * b^{-1}$ voor alle $a, b \in G$, dan is G een commutatieve groep. — 21

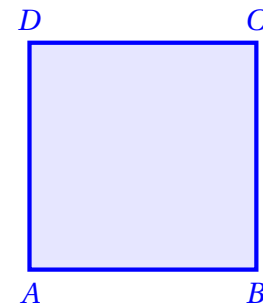
2 | Voorbeelden van groepen

Er bestaan erg veel verschillende groepen. Veel groepen krijgen binnen de wiskunde een specifieke naam zodat iedereen weet over welke groep we spreken, zonder altijd opnieuw de volledige groep en zijn rekenregels te moeten beschrijven. In dit hoofdstuk komen enkele interessante voorbeelden van groepen aan bod.

2.1 Symmetriegroepen

Symmetriegroepen hebben we in paragraaf 1.1 al heel veel gebruikt. Deze groepen kunnen we met symmetrieën van meetkundige figuren voorstellen. Voordat we een definitie geven, ontdekken we met onderstaande oefening de rekenregels van een speciale soort symmetriegroep, de diëdergroep.

- 22** In deze oefening bekijken we de groep (K, \circ) , waarbij K de verzameling is die alle symmetrieën van een vierkant $(ABCD)$ bevat met de bewerking om symmetrieën te combineren.

Net zoals bij een gelijkzijdige driehoek zijn al deze symmetrieën combinaties van rotaties en spiegelingen.

Hoeveel elementen heeft de verzameling K ? _____

Kies één rotatie (R) en één spiegeling (S).

1) _____ (R) 2) _____ (S)

Vul onderstaande rekenregels verder aan:

- $R \circ R \circ R \circ R = R^4 = \dots$ _____
- $S \circ S = S^2 = \dots$ _____
- $R \circ S = RS = S \circ \dots$ _____
- $S \circ R = SR = \dots \circ S$ _____

Maak een Cayleytabel van groep (K, \circ) . Tip: Kijk nog eens terug naar oefening 4.

Symmetriegroepen

De **symmetriegroep** van een meetkundige figuur is de verzameling van alle symmetriën van een bepaalde meetkundige figuur samen met de groepsbewerking het samenstellen van symmetrieën voorstelt.

Een groep die enkel bestaat uit rotaties van een meetkundige figuur noemen we een **rotatiegroep**.

△ Lijnspiegelingen zijn ook rotaties (van 180°), maar dit kunnen we enkel zien door de figuur 3-dimensionaal te bekijken. Een rotatiegroep van een 2-dimensionale figuur bevat dus geen spiegelingen.

Diëdergroep

Een symmetriegroep van een regelmatige veelhoek noemen we een **diëdergroep**. We gebruiken hiervoor de notatie D_n , waarbij n het aantal hoekpunten van de veelhoek is.

- D_3 is dus de groep die alle symmetrieën van de gelijkzijdige driehoek bevat, zoals in paragraaf 1.1.1.
- De symmetriegroep van de rechthoek, zoals in paragraaf 1.1.4, is geen diëdergroep, want een rechthoek is geen regelmatige veelhoek.

De verzameling D_n bevat $2n$ elementen (n rotaties en n spiegelingen), dus $\#(D_n) = 2n$. Als R een rotatiesymmetrie voorstelt en S een spiegelsymmetrie, dan volgt de groepsbewerking \circ de volgende regels:

- $\underbrace{R \circ R \circ R \dots}_{n \text{ keer}} = R^n = e$.
- $S \circ S = S^2 = e$.
- $S \circ R = SR = R^{n-1}S$ of analoog $R \circ S = RS = SR^{n-1}$.

We kunnen de $2n$ elementen dus schrijven als:

$$\{e, R, R^2, \dots, R^{n-1}, S, RS, R^2S, \dots, R^{n-1}S\}.$$

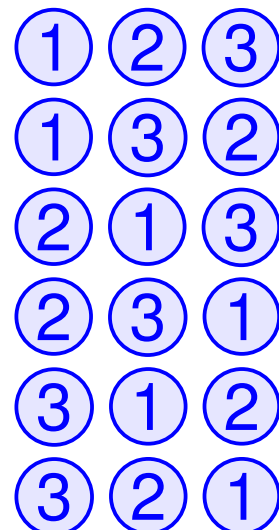
2.2 Permutatiegroepen

2.2.1 Permutaties

Permutaties ken je misschien al van de lessen kansrekenen en combinatoriek. In deze lessen definiëren we een **permutatie** als een ordening van een verzameling van elementen.

Bijvoorbeeld: Hiernaast zie je alle permutaties van een verzameling bestaande uit drie objecten.

Kan je zelf nog een voorbeeld bedenken van een permutatie?

Voorbeeld

In dit voorbeeld beschrijven we een permutatie als een **herordening** en introduceren we de **cykelnotatie**.

In een verzameling met 4 elementen, kunnen we ieder element een rangnummer 1, 2, 3 of 4 geven.

De permutatie 2314 kunnen we dan zien als een herordening van de 'standaardordering' 1234. Door de permutatie te vergelijken met deze standaardordering, kan je zien welk element op welke positie staat.

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 2 & 3 & 1 & 4 \end{pmatrix}$$

We zien dat $1 \mapsto 2$, $2 \mapsto 3$, $3 \mapsto 1$ en $4 \mapsto 4$.

Dit kunnen we ook schrijven als $1 \mapsto 2 \mapsto 3 \mapsto 1$ en $4 \mapsto 4$.

We gebruiken de **cykelnotatie** om permutaties te beschrijven. We noteren de permutatie waarbij $1 \mapsto 2 \mapsto 3 \mapsto 1$ en $4 \mapsto 4$ als $(123)(4)$ of kortweg (123) .

We noteren de permutatie 2314 vanaf nu dus als (123) .

Cykelnotatie

Een permutatie schrijven we meestal in cyclische vorm, **cykels** genoemd. In een cykel staat een herordening van de standaardordering beschreven.

De cykel (a_1, a_2, a_3) betekent dat $a_1 \mapsto a_2 \mapsto a_3 \mapsto a_1$.

Merk op dat $(a_1, a_2, a_3) = (a_2, a_3, a_1) = (a_3, a_1, a_2)$. Het maakt dus niet uit welk element vooraan in de cykel staat zolang de opeenvolging hetzelfde blijft.

$()$ is de cykelnotatie voor de **identieke permutatie**. In deze permutatie wordt er geen enkel element verplaatst.

Twee of meer cykels waarbij ieder rangnummer maximaal één keer voorkomt, noemen we **disjuncte cykels**.

Voorbeelden: $(123)(45)$, $(13)(24)$, $(45)(13)(26)$.

Voorbeeld

Via deze notatie kunnen we ook makkelijk permutaties samenstellen. We doen dit via de \circ -bewerking. Herinner je dat we met de \circ -bewerking altijd van **rechts naar links** rekenen. Zo is bijvoorbeeld $(134) \circ (12)$ gelijk aan de cykel (1234) .

We berekenen eerst de herordening die overeenkomt met cykel (12) . Dit is het rijtje 2134 zoals je hieronder kan zien.

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 2 & 1 & 3 & 4 \end{pmatrix}$$

Daarna passen we cykel (134) toe op deze nieuw herordening en vinden het rijtje 2341.

$$\begin{pmatrix} 2 & 1 & 3 & 4 \\ 2 & 3 & 4 & 1 \end{pmatrix}$$

We zien het volgende:

- (a) $(1 \mapsto 2)$ in de rechtse cykel en $(2 \mapsto 2)$ in de linkse cykel.
De combinatie geeft dus $(1 \mapsto 2)$.
- (b) $(2 \mapsto 1)$ in de rechtse cykel en $(1 \mapsto 3)$ in de linkse cykel.
De combinatie geeft dus $(2 \mapsto 3)$.
- (c) $(3 \mapsto 3)$ in de rechtse cykel en $(3 \mapsto 4)$ in de linkse cykel.
De combinatie geeft dus $(3 \mapsto 4)$.
- (d) $(4 \mapsto 4)$ in de rechtse cykel en $(4 \mapsto 1)$ in de linkse cykel.
De combinatie geeft dus $(4 \mapsto 1)$.

We kunnen de afbeeldingen samenvoegen als $1 \mapsto 2 \mapsto 3 \mapsto 4 \mapsto 1$. Dit komt overeen met cykel (1234) .

Inderdaad als we vertrekken van de standaardordening en herordening (1234) berekenen vinden we rijtje 2341.

$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & 3 & 4 \\ 2 & 3 & 4 & 1 \end{pmatrix}$$

We kunnen een combinatie van cyclen ook snel berekenen via volgend trucje.

We berekenen de combinatie $(234) \circ (123) = (13)(24)$ in 4 stappen.

1. We starten bij het eerste getal in de rechtse cykel (1):
 $(1 \mapsto 2)$ in de rechtse cykel en $(2 \mapsto 3)$ in de linkse cykel.
De combinatie geeft dus $(1 \mapsto 3)$. We noteren **(13)**.
2. We gaan verder met het getal waarmee we eindigden in stap 1 (3):
 $(3 \mapsto 1)$ in de rechtse cykel en $(1 \mapsto 1)$ in de linkse cykel.
De combinatie geeft dus $(3 \mapsto 1)$. We noteren **(13)**.
We sluiten de cykel, maar zijn nog niet klaar.
3. We gaan verder met het volgende niet gebruikte getal in de rechtse cykel (2).
 $(2 \mapsto 3)$ in de rechtse cykel en $(3 \mapsto 4)$ in de linkse cykel.
De combinatie geeft dus $(2 \mapsto 4)$. We noteren **(13)(24)**.
4. Tenslotte gaan we verder met het getal waarmee we eindigden in stap 3 (4).
 $(4 \mapsto 4)$ in de rechtse cykel en $(4 \mapsto 2)$ in de linkse cykel.
De combinatie geeft dus $(4 \mapsto 2)$. We noteren **(13)(24)**.

Wanneer we alle getallen hebben gehad en de cykel terug gesloten is, zijn we klaar met het berekenen van de combinatie.

23 Bereken de volgende combinaties van permutaties van 5 elementen.
Schrijf je antwoord als een disjuncte cykel.

- $(51) \circ (53)$

- $(34) \circ (1435)$

- $() \circ (1234) \circ (13)$

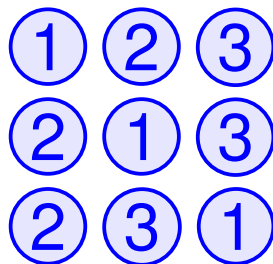
- $(15) \circ (14) \circ (13) \circ (12)$

- $(123) \circ (145) \circ (134)$

Wat merk je op als je de eerste twee permutaties vergelijkt?
Kan je dit verklaren?

Alle permutaties van een bepaalde verzameling vormen samen een groep.
Een voorbeeld van een verzameling met drie elementen kennen we al:
De permutaties van de verzameling bestaande uit drie smileys.

24 De standaardordering van de drie objecten is $(1)(2)(3)$
Welke permutatie van de standaardordering (in cykelnotatie) komt overeen met onderstaande rijtjes?

Hoeveel permutaties van drie elementen bestaan er? Noteer ze allemaal in cykelnotatie. Tip: We hebben ze allemaal opgesomd als rijtjes op het begin van deze paragraaf.

Toon aan dat alle permutaties van deze verzameling een groep vormen. Je moet hiervoor alle vier de groepsaxioma's controleren. Sommige zijn wat makkelijker te controleren dan andere!

Geslotenheid: _____

Associativiteit: _____

Identiteitselement: _____

Invers element: _____

Permutatiegroepen

Een **permutatiegroep** is een verzameling van permutaties van een verzameling elementen en de groepsbewerking \circ die het combineren van permutaties voorstelt. Meestal stellen we de verzameling voor als een verzameling getallen $\{1, 2, 3, \dots\}$ of letters $\{A, B, C, \dots\}$ die de rangnummers van de verschillende elementen voorstellen.

We noteren met S_n de groep die **alle** permutaties bevat van n elementen. $\#S_n = n!$, want er zijn natuurlijk $n!$ permutaties van n symbolen.

De groep die alle permutaties van ①, ② en ③ bevat is dus S_3 .

Een groep behoort niet altijd tot één specifieke soort van groepen! Sommige permutatiegroepen kunnen we bijvoorbeeld voorstellen als symmetriegroepen van bepaalde meetkundige figuren. We zullen dit tegenkomen in hoofdstuk 3.

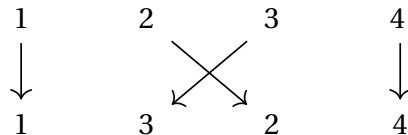
2.2.2 De alternerende permutatiegroep

In deze paragraaf zullen we de even permutaties onder de loep nemen. Hiervoor moeten we eerst nog enkele nieuwe begrippen introduceren.

⚠ Een permutatie die precies twee elementen omwisselt noemen we een **transpositie**.

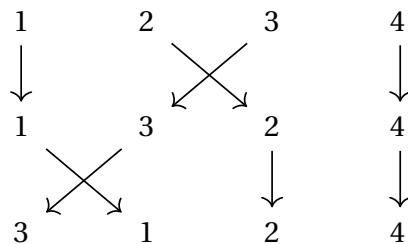
Voorbeeld

In dit voorbeeld bekijken we even en oneven permutaties in groep S_4 . De permutatie (23) is een transpositie, we wisselen object 2 en 3 om.

De permutatie (23) is een **oneven permutatie**, want dit is een samenstelling van een oneven aantal transposities.

De permutatie (132) kunnen we ook schrijven als samenstelling van transposities. $(132) = (13) \circ (23)$ (Reken dit zelf na).

De permutatie (132) is een **even permutatie**, want dit is een samenstelling van een even aantal transposities.

We kunnen (132) (= (213)) ook schrijven als $(21) \circ (31)$. Over het algemeen kunnen we een even (respectievelijk oneven) permutatie op verschillende manieren schrijven als een samenstelling van transposities, maar het aantal transposities zal altijd even of (respectievelijk oneven) zijn. Dit tonen we niet aan in deze lessenreeks.

Soorten permutaties

Een samenstelling van een even aantal transposities noemen we een **even permutatie**.

Een samenstelling van een oneven aantal transposities noemen we een **oneven permutatie**.

Voorbeeld in S_4 :

$(\)$, (123) , $(13)(24)$ zijn even permutaties.

(23) , (1243) zijn oneven permutaties.

25 Schrijf volgende permutaties als samenstellingen van transposities en geef ook aan of de permutaties even of oneven zijn.

- (124)

- (1523)

- (52314)

- (123) \circ (241) Tip: Schrijf eerst als één permutatie

Wanneer is een permutatie even en wanneer oneven?
Kun je een algemene regel bedenken?

— 25

26 Je kan misschien zelf wel raden dat alle even permutaties van S_n samen een groep vormen. Toch is het heel moeilijk om dit aan te tonen voor willekeurige n . Daarom bekijken we in deze oefening enkel de permutatiegroep S_3 .

Wat zijn de even permutaties van 3 elementen in S_3 ? _____

Bewijs dat alle even permutaties van 3 elementen een groep vormen.

— 26

Alternerende groep

De verzameling die alle even permutaties van n elementen bevat, is een deelverzameling van S_n met orde $\frac{n!}{2}$. We noemen deze groep de **Alternerende groep** en noteren deze met A_n .

2.3 Oefeningen

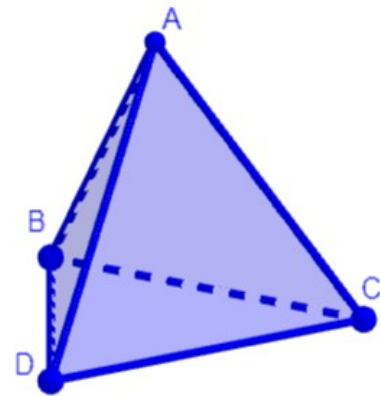
- 27** Welke bekende groepen worden hieronder beschreven?
Geef ook de orde van deze groepen.
a) Alle mogelijke manieren om 10 leerlingen te verdelen over 10 stoelen.
b) Alle symmetrieën van een regelmatige achthoek. — 27
- 28** Beschouw de diëdergroepen D_4 en D_5 .
a) Hoe kunnen we meetkundig D_4 en D_5 voorstellen en wat is hun orde?
b) Bereken $R^2(S)^{-1}RS(R^3)^{-1}$ in D_4 .
c) Bereken $R^2(S)^{-1}RS(R^3)^{-1}$ in D_5 .
d) Is D_n , voor $n > 1$, een commutatieve groep? Verklaar. — 28
- 29** Maak een cayleytabel van de rotatiegroep van een regelmatige vijfhoek. — 29
- 30** Beschouw de groep S_5 .
a) Wat is $\#S_5$?
b) Wat is de orde van de alternerende groep A_5 ?
c) Wat is de orde van het element (123) .
d*) Is S_n , voor $n > 2$, een commutatieve groep? — 30
- 31** Bepaal de orde van de volgende elementen uit groep S_4 .
- (AB)
- (ABC)
- $(AB)(CD)$
- $(ABCD)$ — 31

3 | Deelgroepen en de stelling van Lagrange

3.1 De regelmatige tetraëder

We zullen zelf ontdekken wat een deelgroep precies is. De stelling van Lagrange is nauw verbonden met dit begrip. We maken hiervoor gebruik van een belangrijke symmetriegroep, namelijk de groep gevormd door alle symmetrieën van een regelmatige tetraëder.

Een tetraëder (of viervlak) is een meetkundige figuur die bestaat uit 4 vlakken in de vorm van driehoeken. De figuur heeft vier hoekpunten en zes ribben. Een tetraëder met gelijkzijdige driehoeken als vlakken noemen we een **regelmatige tetraëder** (of regelmatig viervlak).

In deze paragraaf onderzoeken we de symmetrieën van de regelmatige tetraëder. Herinner je dat een symmetrie van een figuur altijd een hoekpunt van de figuur afbeeldt op een ander hoekpunt. We zullen de symmetrieën dus ook beschrijven door te kijken wat er met de hoekpunten gebeurt.

3.1.1 GEOGEBRA: De symmetrieën van een regelmatige tetraëder

De symmetrieën van een 3d-figuur bepalen is niet makkelijk. Daarom maken we gebruik van een GeoGebra applet. Surf naar <https://www.geogebra.org/m/jcdephhn>.

Op de applet staat links een lijst met verschillende objecten die tevoorschijn komen door de tabbladen uit te klappen. Je kan verschillende objecten in de lijst aan en uit zetten door op het de bolletjes voor de objecten te klikken. **Zorg dat objecten 'Tetra' en 'TetraR' geselecteerd staan.**

Rechts kan je de geselecteerde objecten bestuderen. Je kan in- en uitzoomen door te scrollen en als je je muis ingedrukt houdt, kan je de objecten roteren. Gebruik dit om de objecten goed te kunnen bestuderen. **Als je een actie ongedaan wil maken, kan je het commando CTRL + Z gebruiken.**

We gaan op zoek naar alle symmetrieën van de regelmatige tetraëder. Beantwoord de volgende vragen door te experimenteren met de GeoGebra applet.

Rotatiesymmetrieën

We gaan eerst op zoek naar rotatiesymmetrieën van de tetraëder. Selecteer de rotatieas **a** onder het tabblad 'Line'.

De getekende rechte a gaat door hoekpunt _____ en loodrecht op driehoek _____.

Merk op dat de rechte a door het zwaartepunt van de driehoek gaat. We roteren de tetraëder rond deze rechte. Selecteer hiervoor slider **Hoek** onder het tabblad 'Angle' en druk op play, voer zelf enkele hoekgroottes in of gebruik de pijltjestoetsen. Over hoeveel graden moet je draaien om een symmetrie van de tetraëder te krijgen? _____, _____ of _____.

Beschrijf de verschillende symmetrieën (transformaties) van de figuur die je verkrijgt door te roteren over deze rotatieas a .

Vermeld ook waar ieder hoekpunt naar getransformeerd wordt via de cykelnotatie.

Zijn er nog andere rechten door hoekpunten die als rotatieas van een symmetrie fungeren? Beschrijf deze nauwkeurig.

Hoeveel symmetrieën van de figuur heb je op deze manier gevonden?

We hebben nog niet alle rotatiesymmetrieën gevonden. We kunnen namelijk ook roteren over rechte die niet door een hoekpunt gaan.

Deselecteer **TetraR** en **a** en zet de slider terug op 0° .

Selecteer rotatieas **b**.

De getekende rechte b gaat door het midden van zijde _____ en het midden van zijde _____.

Selecteer **TetraS**. Onder het tabblad 'Number' kan je bij het object **Perspectief** zelf een waarde intypen. Typ het volgende commando: **SetViewDirection(vector(E,F))** en druk op 'enter'. We bekijken de figuur nu vanuit een ander perspectief. We kijken volgens rechte b , want E is het midden van AB en F is het midden van CD . Op ons scherm is de rechte b nu één punt. Gebruik opnieuw slider **Hoek** en druk op play of voer zelf enkele hoekgroottes in om te roteren over rechte b .

Vanuit dit perspectief lijkt het alsof er 4 rotatiesymmetrieën bestaan rond deze rotatieas. Namelijk de rotaties over _____, _____, _____ en _____ graden.

Typ onder **Perspectief** het commando: **SetViewDirection()** en druk op 'enter'. We bekijken de figuur nu vanuit het origineel perspectief. Nu zien we dat enkel de rotaties over _____ en _____ graden symmetrieën zijn.

Beschrijf wat de rotatie over 180° met de hoekpunten doet in cykelnotatie.

De andere twee rotaties zijn geen symmetrieën van de figuur. Je hebt vast en zeker opgemerkt dat bij deze transformaties de beeldfiguur precies een tetraëder is die ondersteboven staat. We zullen deze dan ook later nog nodig hebben.

Deselecteer **TetraS**. Het commando 'reflect' in GeoGebra spiegelt een object. Als je **TetraS2** selecteert, zie je het beeld na de spiegeling van de tetraëder over b . Na de spiegeling uit te voeren, stellen we vast dat de spiegeling een symmetrie van de figuur is. Beschrijf naar waar je de hoekpunten hebt gespiegeld in cykelnotatie.

Eigenlijk zijn spiegelingen over een rechte dus rotaties over 180° rond deze rechte.

Zijn er nog andere rechten waarrond roteren over 180° een symmetrie van de figuur oplevert? Beschrijf deze nauwkeurig.

Hoeveel (nieuwe) symmetrieën van de figuur heb je gevonden?
Hoeveel rotatiesymmetrieën zijn er dus in totaal?

Spiegelsymmetrieën

Spiegelsymmetrieën zijn symmetrieën die we verkrijgen door te spiegelen om een vlak. We gaan op zoek naar de spiegelsymmetrieën van de tetraëder. Deselecteer de objecten **Spiegelijn**, **TetraS** en **TetraS2** en selecteer het vlak **Alpha** (α) onder tabblad **Plane**. In dit vlak liggen de volledige zijde _____ en het midden van zijde _____.

Als je **TetraV** selecteert, zie je het beeld na de spiegeling van de tetraëder over α . Na de spiegeling uit te voeren, stellen we vast dat de spiegeling een symmetrie van de figuur is. Beschrijf wat de transformatie met de hoekpunten doet in cykelnotatie.

Zijn er nog andere vlakken waarover we kunnen spiegelen zo dat de spiegeling een symmetrie van de figuur is? Beschrijf deze nauwkeurig en leg uit hoe je aan het aantal komt.

Hoeveel (nieuwe) symmetrieën van de figuur heb je gevonden?

Er zijn _____ vlakspiegelingen die symmetrieën van de figuur voorstellen.

Rotatiespiegelsymmetrieën

We hebben eerder al gesproken over rotaties waarvan de beeldfiguur precies een ondersteboven tetraëder was. Je hebt vast wel opgemerkt dat we met een goed gekozen spiegeling deze ondersteboven tetraëder opnieuw op de oorspronkelijke tetraëder kunnen afbeelden.

Selecteer terug rechte **b**, over hoeveel graden moeten we roteren zodat de beeldfiguur een ondersteboven tetraëder is? _____ of _____.

Selecteer het vlak **Beta** (β) onder tabblad **Plane**. Dit vlak gaat door de middens van alle ribben van de oorspronkelijke tetraëder waar de rechte b juist niet door gaat. Namelijk het midden van ribbe _____, ribbe _____, ribbe _____ en ribbe _____.

Het commando 'reflect' in GeoGebra spiegelt een object. Als je **TetraV2** selecteert, zie je het beeld nadat we eerst roteren rond rechte b en daarna spiegelen over vlak β . Als we bij slider **Hoek** 90° of 270° invullen zien we dat deze combinatie van transformaties een symmetrie is.

* We gaan beschrijven wat de combinatie van de rotatie rond rechte b over 90° met de spiegeling over vlak β met hoekpunt A doet.

We bekijken eerst de rotatie rond rechte b over 90° (**TetraS**). De beeldfiguur van deze transformatie is een ondersteboven tetraëder en de hoekpunten worden dus **niet** op andere hoekpunten afgebeeld. Via **SetViewDirection(vector(E,F))** lijken de hoekpunten wel op andere hoekpunten afgebeeld. Op welk hoekpunt lijkt, onder dit perspectief hoekpunt A te worden afgebeeld? _____.

Spiegeling β (**Beta**) zorgt ervoor dat de ondersteboven tetraëder terug recht wordt gespiegeld. Controleer dit in GeoGebra. Dit wil zeggen dat hoekpunt A nu echt wordt afgebeeld op hoekpunt _____.

Doe hetzelfde voor alle andere hoekpunten. Beschrijf wat de combinatie van transformaties doet met de hoekpunten in cykelnotatie.

Door bepaalde rotaties en spiegelingen te combineren die eigenlijk geen symmetrieën zijn, kunnen we ook nieuwe symmetrieën vinden. Binnen de wiskunde noemen we transformaties die combinaties van een rotatie en een spiegeling zijn, waarbij de rotatieas loodrecht staat op het spiegelvlak, **rotatiespiegelingen**.

Zijn er nog andere rechten waarrond roteren een ondersteboven tetraëder oplevert?

We kunnen de ondersteboven tetraëder altijd afbeelden op de oorspronkelijke tetraëder via een spiegeling. Hoeveel (nieuwe) symmetrieën van de figuur heb je gevonden?

Besluit

We vatten eerst alles even samen, hoeveel symmetrieën heeft de regelmatige tetraëder in totaal? Er zijn in totaal _____ rotatiesymmetrieën, _____ spiegelsymmetrieën en _____ rotatiespiegelsymmetrieën. In totaal heeft de regelmatige tetraëder dus _____ symmetrieën.

We hebben ook ontdekt dat we iedere symmetrie kunnen beschrijven door te kijken naar wat er gebeurt met de vier hoekpunten. Met andere woorden, iedere symmetrie van de regelmatige tetraëder bepaalt een permutatie van de vier hoekpunten. Er bestaan in totaal _____ permutaties van vier elementen. Dit wil zeggen dat er maximaal _____ symmetrieën bestaan. We hebben dus alle symmetrieën gevonden.

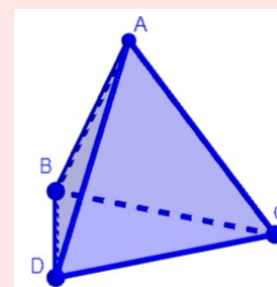
In paragraaf 2.2.2 zagen we al een verzameling die exact alle permutaties van vier elementen bevat. Sterker nog, herinner je dat deze verzamelingen samen met de \circ -bewerking waarmee we permutaties kunnen combineren zelfs groepen zijn. De permutatiegroep met _____ elementen, noemden we _____.

Vul onderstaande samenvatting in samen met de leerkracht.

De symmetriegroep van de regelmatige tetraëder is _____, waarbij ieder element een _____ van de hoekpunten voorstelt.

Deze symmetriegroep bevat:

1. _____ Rotatiesymmetrieën.
2. _____ Spiegelsymmetrieën.
3. _____ Rotatiespiegelsymmetrieën.

3.1.2 De symmetriegroep van de regelmatige tetraëder

We kunnen de symmetrieën algemeen via permutaties van hoekpunten beschrijven. Hiermee kunnen we namelijk veel makkelijker rekenen.

32 Beschrijf nauwkeurig de symmetrieën die horen bij de volgende cyclen.

- (ABC)

- (AC)

- $(AC)(BD)$

- $(ABCD)$

— 32

33 Schrijf in onderstaande tabel alle permutaties van S_4 (in cykelnotatie) bij de juiste soort symmetrie.

Rotaties (van 120° en 240°)	
Lijnspiegelingen	
Vlakspiegelingen	
Rotatiespiegelingen	

Hoe kan je, zonder te rekenen, zien tot welke soort symmetrie een permutatie behoort?

— 33

3.1.3 Deelgroepen van de symmetriegroep van de regelmatige tetraëder

Zoals de naam al voorspelt is een deelgroep een **groep** die een **deel is van** een andere groep. Een deelverzameling H van G die aan de vier groepsaxioma's voldoet onder de bewerking op groep G is dus een **deelgroep** van G .

Meetkundig kunnen we deelgroepen vinden door delen van een figuur 'vast te houden' zodat bepaalde symmetrieën niet uitgevoerd kunnen worden.

In de volgende oefening zullen we de top (hoekpunt A) vasthouden. Dit heeft als gevolg dat het grondvlak van de regelmatige tetraëder altijd op zijn plaats blijft. We kunnen wel de hoekpunten van het grondvlak onderling verplaatsen, maar niet naar de top van de tetraëder.

- 34** a) Welke symmetrieën kunnen we uitvoeren als we de top (hoekpunt A) vast houden? Geef de symmetrieën zowel in woorden als via cykelnotatie van de permutaties.

Vormen deze symmetrieën samen een groep?

- b) Welke symmetrieën kunnen we uitvoeren als we ribbe AB vasthouden. Let op, A en B onderling mogen, maar moeten niet wisselen met elkaar.

Toon aan dat deze symmetrieën een groep vormen.

3.2 Het deelgroepcriterium

We kunnen controleren of H een groep is door de vier groepsaxioma's na te gaan zoals in de vorige paragraaf. We kunnen ook de vier groepsaxioma's in één eenvoudig criterium samenvoegen. Dit wordt ook wel het **deelgroepcriterium** genoemd.

Deelgroep

Deelgroep

Stel dat $(G, *)$ een groep is. Als H een deelverzameling is van de verzameling G en $(H, *)$ is een groep, dan noemen we $(H, *)$ een **deelgroep** van $(G, *)$.^a

Het deelgroepcriterium

Een niet-lege deelverzameling H van de groep G is een deelgroep als en slechts als

$$\text{voor alle } a, b \in H \text{ geldt dat } a * b^{-1} \in H.$$

^aHet identiteitselement van $(G, *)$ en respectievelijk het invers element van $x \in G$ zijn ook het identiteitselement van $(H, *)$ en het invers element van $x \in H$. Dit bewijzen we niet in deze lessenreeks.

35 In deze oefening bewijzen we het deelgroepcriterium.

Stel dat H een deelgroep is van G onder groepsbewerking $*$.

Dan is H ook een groep en voldoet H aan de vier groepsaxioma's.

Welke groepsaxioma's op H hebben we nodig om te zien dat de uitspraak: voor alle $a, b \in H$ geldt dat $a * b^{-1} \in H$, waar is?

Het deelgroepcriterium is natuurlijk veel interessanter in de andere richting.

We zullen bewijzen dat, als het deelgroepcriterium geldt, dan H ook een deelgroep is van G . Stel dat H een niet-lege deelverzameling is van groep G (**dus nog geen groep**) en we weten dat: voor alle $a, b \in H$ geldt dat $a * b^{-1} \in H$. Kan je nu bewijzen dat H ook een groep is? Tip: Maak gebruik van de eigenschappen van groep G .

Associativiteit

Neem drie willekeurige elementen $a, b, c \in H$. We moeten aantonen dat $(a * b) * c = a * (b * c)$. Tip: Natuurlijk zijn a, b, c ook elementen in G , waar bewerking $*$ ook op geldt.

Identiteitselement

Stap 1: Het identiteitselement e van groep G , is ook een element in verzameling H .

Leg uit waarom. Op welke a en b uit H pas je het deelgroepcriterium toe om dit te zien?

Stap 2: Het identiteitselement van G is ook het identiteitselement van H .
Leg uit waarom. Tip: Opnieuw zijn a en e ook elementen van G .

Invers element

We moeten aantonen dat ieder element a van H zeker een invers element a^{-1} heeft binnen groep G . Leg uit, hoe je het criterium kunt gebruiken om te laten zien dat het element a^{-1} ook deel van H is.

Geslotenheid

Toon de geslotenheid aan. Tip: Maak gebruik van het vorige axioma.

H is dus een groep, want H voldoet aan de vier groepsaxioma's.

Sterker nog H is een deelgroep van G , want H is ook een deelverzameling van G .

— 35

Als we in het vervolg moeten controleren of een bepaalde verzameling een deelgroep is van een andere groep, dan doen we dit door het deelgroepcriterium na te gaan.

Iedere groep G heeft al zeker 2 deelgroepen, namelijk $\{e\}$ van orde 1 en G zelf van orde $\#G$. We noemen deze de **triviale deelgroepen**.

- 36** Bepaal alle deelgroepen van groep D_3 .
De symmetriegroep van de regelmatige driehoek.

Hieronder zie je de Cayleytabel van D_3 .

\circ	e	R	R^2	S	RS	R^2S
e	e	R	R^2	S	RS	R^2S
R	R	R^2	e	RS	R^2S	S
R^2	R^2	e	R	R^2S	S	RS
S	S	R^2S	RS	e	R^2	R
RS	RS	S	R^2S	R	e	R^2
R^2S	R^2S	RS	S	R^2	R	e

Als we zoeken naar **alle** deelgroepen van D_3 , kunnen de triviale deelgroepen natuurlijk niet ontbreken. D_3 heeft dus al zeker twee deelgroepen, namelijk $\{e\}$ en D_3 .

Deelgroepen van orde 2.

Het identiteitselement e moet altijd deel zijn van de deelgroep. Een deelgroep van orde 2 bevat dus nog precies één ander element x . De deelgroep is dus $\{e, x\}$. We gaan op zoek naar welke elementen we in x kunnen invullen.

Een groep bevat ook altijd alle inverse elementen, de deelgroep moet dus naast x ook x^{-1} bevatten. Waaraan is x^{-1} dan gelijk? _____. We kunnen nu x bepalen, kijk bijvoorbeeld in de Cayleytabel.

Hoeveel (en welke) deelgroepen van orde 2 bestaan er?
Controleer het deelgroepcriterium voor één van de deelgroepen die je hebt gevonden.

We kunnen deze deelgroepen ook meetkundig interpreteren. Welk object van de gelijkzijdige driehoek moeten we vasthouden opdat de symmetrieën van de driehoek die we nog kunnen uitvoeren precies een deelgroep van orde 2 vormen?

Deelgroepen van orde 3

Deelgroepen van hogere orde zijn vaak moeilijker te vinden. Hiervoor kunnen we gebruik maken van de Cayleytabel. Verwijder enkele elementen uit groep D_3 (dus rijen en kolommen) van de Cayleytabel en maak zo een gereduceerde tabel.

Kan je een gereduceerde tabel vinden die opnieuw een groep weergeeft?

Tip: er bestaat exact één deelgroep van orde 3.

Duid de gereduceerde tabel aan in bovenstaande tabel.

Alle elementen in de deelgroep van orde 3 zijn _____.

Toon aan dat deze groep inderdaad voldoet aan het deelgroepcriterium.

Welke bekende groep (uit hoofdstuk 2) is deze deelgroep van orde 3?

Bestaan er, naast D_3 zelf, nog andere deelgroepen van D_3 met een orde hoger dan 3?

Uit de stelling van Lagrange, die we in de volgende paragraaf ontdekken, zullen we kunnen afleiden dat er geen deelgroepen met een orde hoger dan 3 bestaan.

3.3 De stelling van Lagrange

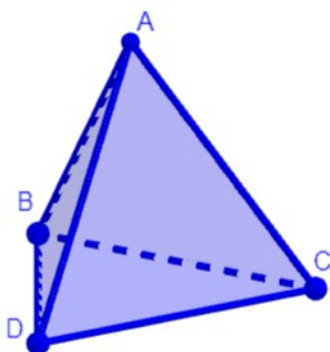
In deze paragraaf bekijken we telstrategieën waarmee we makkelijk alle symmetrieën van een meetkundige figuur kunnen tellen. Daarna sluiten we deze paragraaf af met de stelling van Lagrange, één van de belangrijkste stellingen uit de groepentheorie.

De stelling van Lagrange is een interessante stelling die een verband tussen de ordes van een groep en zijn deelgroepen weergeeft. We kunnen dit verband ontdekken via het tellen van symmetrieën.

3.3.1 Tellen van symmetrieën

We weten al dat er 24 symmetrieën van de regelmatige tetraëder bestaan en dat de groep die alle symmetrieën van de regelmatige tetraëder bevat overeenkomt met S_4 . We hebben dit getal gevonden door alle symmetrieën van de figuur te beschrijven en classificeren. Dit lukt natuurlijk niet meer voor meetkundige figuren met nog meer symmetrieën. We kunnen via slimme telstrategieën het aantal symmetrieën van een meetkundige figuur makkelijk bepalen. We oefenen dit in a.h.v. de regelmatige tetraëder.

- 37** In deze oefening zullen we symmetrieën van de regelmatige tetraëder tellen via telstrategieën.

We hebben al bewezen dat alle symmetrieën die we kunnen uitvoeren door de top A vast te houden een deelgroep vormen. Deze deelgroep is precies S_3 , alle symmetrieën van het grondvlak.

Wat is $\text{ord}(S_3)$? _____.

Hoeveel verschillende hoekpunten kunnen we op deze manier vasthouden? _____.

Wat valt je op als je beide getallen met elkaar vermenigvuldigt?

We gaan deze observatie in detail bekijken.

We geven de naam H aan de symmetriegroep van het grondvlak. H bevat dus alle permutaties van de drie hoekpunten van het grondvlak (B, C en D) of dus de deelgroep die overeenkomt met de top (A) vast te houden zoals in oefening 34a.

Combineer de permutatie die A op B transformeert (in cykelnotatie (AB)) met **alle** elementen van H (Bijvoorbeeld: $(AB) \circ () = (AB)$). Zijn deze permutaties samen ook een deelgroep van de symmetriegroep van de regelmatige tetraëder?

Dit zijn precies alle symmetrieën die B op A afbeelden. De nieuwe verzameling en H hebben dus geen enkel element gemeenschappelijk.

Combineer nu de transformatie die A op C afbeeldt en andersom (in cykelnotatie (AC)) opnieuw met alle elementen van H . Hoeveel elementen hebben H , de verzameling uit de vorige vraag en deze verzameling gemeenschappelijk?

Een verzameling die bestaat uit de combinatie van een bepaald element (uit de symmetriegroep van de tetraëder) met alle elementen van H noemen we een **nevenklasse** van H . De orde van een nevenklasse van H is altijd gelijk aan de orde van H . Daarnaast hebben twee nevenklassen geen elementen gemeenschappelijk of, als ze dezelfde verzameling zijn, alle elementen gemeenschappelijk.

Zijn er nog nevenklassen van H die we hierboven nog niet hebben beschreven?

We kunnen nu de observatie op de vorige pagina verklaren:

We kunnen hoekpunt A op _____ andere hoekpunten of zichzelf afbeelden. Dit wil zeggen dat H in totaal _____ nevenklassen heeft. De orde van iedere nevenklasse is gelijk aan _____ en de nevenklassen hebben geen enkel element gemeenschappelijk. De orde van alle nevenklassen samen is dus _____. Alle nevenklassen samen vormen dus precies de symmetriegroep van de regelmatige tetraëder.

— 37

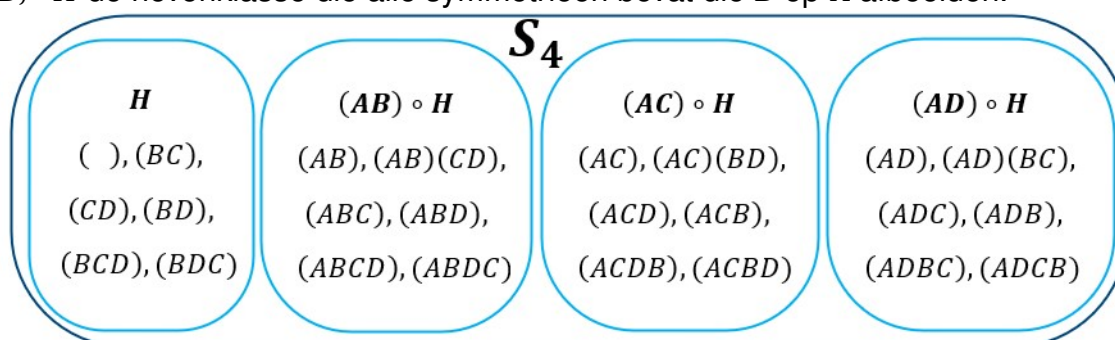
Stel dat H een deelgroep is van een groep G . Voor een willekeurig element $g \in G$, noemen we de verzameling

$$g * H = \{g * h \mid h \in H\} \text{ een } \mathbf{\text{linkernevenklasse}} \text{ van } H.$$

Voorbeeld

Als H de deelgroep is van S_4 uit de vorige oefening, dan is $(AB) \circ H$ de nevenklasse die alle symmetrieën bevat die B op A afbeelden.

- 38** We blijven werken met de symmetriegroep van de regelmatige tetraëder (S_4). Wat is de orde van de deelgroep die ontstaat door de ribbe AB vast te houden (en we AB onderling wel mogen wisselen) zoals in oefening 34b? _____. We noemen deze deelgroep K .

Hoeveel ribben kunnen we op deze manier vasthouden? _____.

Hoeveel nevenklassen heeft verzameling K ? _____.

Bereken $(BC) \circ K$.

Bereken $(BAC) \circ K$.

Wat valt je op als je deze twee vergelijkt, kan je dit verklaren?

Wat kunnen we besluiten over de orde van alle nevenklassen samen?

Conclusie: Wat is het verband tussen de orde van de symmetriegroep van de regelmatige tetraëder en de orde van een deelgroep van deze groep?

— 38

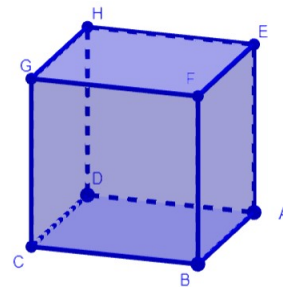
- 39** Wat is de orde van de symmetriegroep van een kubus? Met andere woorden, hoeveel symmetrieën heeft een kubus?

Hoeveel symmetrieën kunnen we uitvoeren wanneer we het grondvlak vasthouden? _____.

Uit hoeveel vierkanten bestaat deze figuur? _____.

Hoeveel symmetrieën heeft deze figuur? _____.

Wat is de orde van de symmetriegroep van de kubus? _____.

— 39

We kunnen nu ook de symmetrieën tellen van heel ingewikkelde figuren.

Probeer zelf eens de symmetrieën te tellen van enkele figuren uit de inleiding van deze lessenreeks (zie oef. 49).

In de volgende paragraaf bespreken we de stelling van Lagrange. Een veralgemening van bovenstaand rekentrucje om symmetrieën te tellen.

3.3.2 De stelling van Lagrange

De stelling van Lagrange

Zij G een eindige groep en $H \subset G$ een deelgroep van G .

Dan zegt **de stelling van Lagrange** dat de orde van H een deler is van de orde van G .

In symbolen:

Er bestaat een natuurlijk getal n zo dat $\#G = n \cdot \#H$.

We hebben gezien dat het natuurlijk getal n precies het aantal nevenklassen van H voorstelt. Dit getal (n) wordt ook wel de **index** van H in G genoemd en noteren we als $[G : H]$ en is dus gelijk aan $\frac{\#G}{\#H}$.

Als we de oefeningen over nevenklassen op de vorige pagina veralgemenen hebben we de stelling eigenlijk al bewezen.

Voorbeeld

We kunnen deze stelling goed gebruiken als extra controle bij het vinden van deelgroepen. Kijk eens terug naar oefening 36. In D_3 bestaat er sowieso geen (niet-triviale) deelgroep met orde 4 of 5, want 4 en 5 zijn geen delers van $\#D_3 = 6$.

- 40** Beschouw de groepen S_4 en A_4 .
Bestaat er een deelgroep van S_4 met orde 10?
Zo ja, geef een expliciet voorbeeld, wat is de index van die groep in S_4 ?

Bestaat er een deelgroep van S_4 met orde 6?
Zo ja, geef een expliciet voorbeeld, wat is de index van die groep in S_4 ?

Bestaat er een deelgroep van A_4 met orde 6?
Zo ja, geef een expliciet voorbeeld, wat is de index van die groep in A_4 .

Let op!

De stelling van Lagrange zegt **niet** dat als een natuurlijk getal m een deler van de orde van een groep is, er altijd een deelgroep H met $\#H = m$ bestaat.

3.4 Oefeningen

3.1 & 3.2

- 41** Beschouw opnieuw de regelmatige tetraëder. Welke symmetrieën kunnen we uitvoeren als we de ribbe AB vasthouden (en A en B onderling **niet** mogen wisselen)?
 a) Beschrijf zowel de symmetrieën in woorden als via cykelnotatie van de permutaties.
 b) Toon aan dat deze symmetrieën een deelgroep vormen van S_4 . — 41
- 42** Gebruik het deelgroepcriterium om de volgende vragen te beantwoorden.
 a) Is de verzameling van alle even getallen (samen met 0) een deelgroep van $(\mathbb{Z}, +)$?
 b) Is de verzameling van alle oneven getallen (samen met 0) een deelgroep van $(\mathbb{Z}, +)$? — 42
- 43** Beschouw opnieuw de quaternionengroep. Dit is de verzameling $Q = \{1, -1, i, -i, j, -j, k, -k\}$ met de bewerking \cdot die de volgende rekenregels volgt:
 • $(-1) \cdot (-1) = 1$
 • Voor alle elementen $a \in Q$ geldt dat $(-1) \cdot a = -a = a \cdot (-1)$
 • $i \cdot i = j \cdot j = k \cdot k = i \cdot j \cdot k = -1$
 • $i \cdot j = -j \cdot i$, $i \cdot k = -k \cdot i$ en $j \cdot k = -k \cdot j$
Tip: Kijk nog eens terug naar de Cayleytabel uit oefening 16.
 a) Laat zien dat $A = \{1, -1\}$ een deelgroep is van Q .
 b) Wat is de kleinste deelgroep van Q die de verzameling $\{1, i\}$ bevat.
 c) Wat is de kleinste deelgroep van Q die de verzameling $\{1, i, j\}$ bevat. — 43
- 44** Geef alle deelgroepen van S_4 met orde 2. — 44
- 45** Stel dat m en n willekeurige natuurlijke getallen zijn met $m < n$.
 a) Bewijs dat S_m een deelgroep is van S_n .
 *b) Laat zien dat A_n , de alternerende groep van n objecten, een deelgroep is van S_n .
Tip: gebruik de algemene definitie van een even permutatie. — 45

3.3

- 46 Bepaal de index van onderstaande deelgroepen.
- De permutatiegroep S_4 in permutatiegroep S_5 .
 - De permutatiegroep S_3 in permutatiegroep S_5 .
 - De rotatiegroep van een vierkant, zeg R_4 , in de symmetriegroep van een vierkant.
 - De rotatiegroep van een regelmatige n -hoek, zeg R_n , in de symmetriegroep van deze n -hoek D_n . Is de index afhankelijk van n ?
 - De alternerende permutatiegroep A_n in permutatiegroep S_n .
Is de index afhankelijk van n ?

— 46

- 47 Beschouw opnieuw de quaternionengroep. Dit is de verzameling $Q = \{1, -1, i, -i, j, -j, k, -k\}$ met de bewerking \cdot die de volgende rekenregels volgt:
- $(-1) \cdot (-1) = 1$
 - Voor alle elementen $a \in Q$ geldt dat $(-1) \cdot a = -a = a \cdot (-1)$
 - $i \cdot i = j \cdot j = k \cdot k = i \cdot j \cdot k = -1$
 - $i \cdot j = -j \cdot i, i \cdot k = -k \cdot i$ en $j \cdot k = -k \cdot j$

Tip: Kijk nog eens terug naar de Cayleytabel uit oefening 16.

- Bereken de nevenklassen van de deelgroep $\{1, -1, i, -i\}$.
- Bereken de nevenklassen van de deelgroep $\{1, -1, j, -j\}$.
- Bereken de nevenklassen van de deelgroep $\{1, -1\}$.

— 47

- 48 Een regelmatig achthoek of een octaëder is een meetkundige figuur met 8 zijvlakken in de vorm van gelijkzijdige driehoeken.
- Wat is de orde van de symmetriegroep van deze figuur?
 - Alle symmetrieën van één zijvlak van de octaëder vormen een deelgroep van de symmetriegroep van een octaëder. Verklaar in woorden hoe je dit meetkundig kan zien. Hoeveel nevenklassen heeft deze deelgroep?

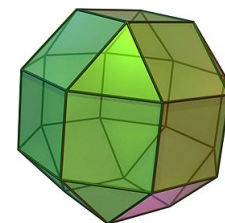
— 48

- *49 Bepaal de symmetriegroep van onderstaande figuren.
- Een afgeknotte icosaeëder heeft 32 vlakken waarvan er 20 een zeshoek en 12 een vijfhoek zijn, 60 hoekpunten en 90 ribben. De vijfhoeken grenzen uitsluitend aan zeshoeken, de zeshoeken grenzen om en om aan een vijfhoek en een zeshoek. Dit is precies de meetkundige figuur waarop een klassieke voetbal is gebaseerd.

- Een **romboëdrische kuboctaëder** is een meetkundige figuur met 26 vlakken waarvan acht gelijkzijdige driehoeken en 18 vierkanten. Ze heeft 24 hoekpunten en 48 ribben.

Opgelet: We kunnen niet alle vierkanten vasthouden op dezelfde manier als we het grondvlak vasthouden. Welke vierkanten wel? (Tip: Zoek naar verschillende patronen)

— 49

- *50 Stel dat $(G, *)$ een groep is met $\#G = n$ en $x \in G$ zodat $\text{ord}(G) = k$.
- Toon aan dat $H = \{e, x, x^2, \dots, x^{k-1}\}$ een deelgroep is van G .
 - Gebruik de stelling van Lagrange om een relatie te vinden tussen de orde van een element (k) en de orde van een groep (n).

— 50

Uitbreiding

2.3 Cyclische groepen

Een derde soort groepen zijn de cyclische groepen. In de volgende oefening is een cyclische groep beschreven.

- 1 Beschouw de verzameling $G = \{g, g^2, g^3, \dots, g^6\}$, met de volgende rekenregels:
- $g^{6+k} = g^k = g^{k+6}$, voor willekeurige $k \in \mathbb{Z}$.
 - $g^k * g^m = g^{k+m}$, voor willekeurige $k, m \in \mathbb{Z}$.

Bijvoorbeeld: $g^9 = g^{6+3} = g^3$ en $g^{-2} = g^{6+(-2)} = g^4$.

Heeft G een identiteitselement voor deze bewerking?

Toon aan dat $(G, *)$ een groep is.

Cyclische groepen

Een **cyclische groep** is een groep die kan voortgebracht worden door één element. Een cyclische groep G ziet er als volgt uit:

$$G = \{e, g, g^2, \dots, g^{n-1}\},$$

waarbij $g^n = e$. De orde van de groep is n .

Het element g noemen we de **voortbrenger** van de groep, want we kunnen ieder element g^k uit G schrijven als $g^k = \underbrace{g * g * g * \dots}_{k \text{ keer}}$.

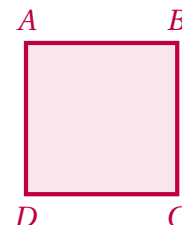
We noteren ook wel $G = \langle g \rangle$, waarbij g een voortbrenger is van groep G onder de groepsbewerking.

⚠ De voortbrenger is niet noodzakelijk uniek! Dit zullen we ontdekken in het volgende voorbeeld.

Voorbeeld

Rotatiegroepen van regelmatige veelhoeken zijn cyclische groepen. Deze groepen zijn van de vorm $\{e, R, R^2, \dots, R^n\}$, waarbij R een rotatie is over $360/n$ graden. Je kan duidelijk zien dat R een voortbrenger is van de groep.

De rotatiegroep van een vierkant bestaat uit 4 elementen: de rotaties over $90^\circ, 180^\circ, 270^\circ$ en $360^\circ (= 0^\circ)$. Dit is een cyclische groep, want de rotatie over 90° is een voortbrenger van de groep. De combinatie van twee keer roteren over 90° , is hetzelfde als roteren over 180° en de combinatie van drie keer roteren over 90° , is hetzelfde als roteren over 270° . Op deze manier kunnen we alle rotaties schrijven als combinaties van de rotatie over 90° . In symbolen is de rotatiegroep dus $\{R, R^2, R^3, e\}$, waarbij R de rotatie van 90° voorstelt.

De rotatie over 90° (R) is niet de enige voortbrenger van de rotatiegroep. De rotatie over 270° (R^3) is ook een voortbrenger van deze groep, want de combinatie van twee keer roteren over 270° , is hetzelfde als roteren over 540° . Een rotatie over 540° is natuurlijk een rotatie over $180^\circ (= 540^\circ - 360^\circ)$. Zo kan je verder rekenen en alle rotaties schrijven als combinaties van de rotatie over 270° . Bereken dit eens zelf!

Tenslotte kunnen we opmerken dat de rotatie over 180° (R^2) **geen** voortbrenger is van deze rotatiegroep. Als we meerdere keren over 180° draaien, komen we altijd uit op 180° of 360° . We kunnen dus nooit een rotatie over 90° of 270° uitvoeren door meerdere keren over 180° te roteren.

- 2 Beschouw opnieuw groep $G = \{g, g^2, \dots, g^6\}$.
Welke elementen zijn voortbrengers van deze groep?

Wat is de grootste gemeenschappelijke deler van de exponenten van de voortbrengers met de orde van de groep?

2.4 Restklassegroepen

We starten met een voorbeeld en definitie voor het begrip restklasse.

Voorbeeld

Op een analoge klok staan de uren aangegeven van 1 tot en met 12. Stel dat het 7 uur is, dan kunnen we ons afvragen op welk cijfer de klok 8 uur later staat. Iedereen weet natuurlijk dat het antwoord op deze vraag 3 uur is, want $7 + 8 = 15$ en op een analoge klok staat de kleine wijzer dus op 3 uur.

In dit voorbeeld hebben we modulair gerekend. Het resultaat van een berekening modulo 12 is de rest van het resultaat na geheeltallige deling door de modulus 12. Als we 15 staartdelen door 12, blijft er een rest 3 over of $15 - 12 = 3$.

Modulair rekenen

Modulair rekenen is een vorm van rekenen met gehele getallen, waarbij we een bovengrens opleggen. Deze bovengrens noemen we de **modulus**.

Het resultaat van een berekening modulo m is de rest van het resultaat na geheeltallige deling door de modulus m .

Twee getallen die modulo m gelijk zijn noemen we **congruent** en we noteren dit met \equiv . Bijvoorbeeld: $7 \equiv 2 \pmod{5}$.

We rekenen dus eigenlijk met de getallen van 0 tot en met $m - 1$. We kunnen getallen modulo m zowel optellen (en aftrekken) als vermenigvuldigen (en delen). Dit betekent dat

$$(a \pmod{m}) + (b \pmod{m}) = (a + b) \pmod{m},$$

$$(a \pmod{m}) \cdot (b \pmod{m}) = (a \cdot b) \pmod{m}.$$

We noemen de verzameling die de getallen 0 tot en met $m - 1$ bevat, de **restklasse** van m en noteren we met $\mathbb{Z}/m\mathbb{Z}$.

3 Bereken de volgende wiskundige uitdrukkingen.

- $(1 \pmod{2}) + (1 \pmod{2})$

- $(3 \pmod{7}) + (6 \pmod{7})$

- $(36 \pmod{13}) + (16 \pmod{13})$

- 4 Bereken de volgende wiskundige uitdrukkingen.
 - $(1 \bmod 2) \cdot (1 \bmod 2)$

- $(3 \bmod 7) \cdot (6 \bmod 7)$

- $(36 \bmod 13) \cdot (16 \bmod 13)$

— 4

 Modulair rekenen is erg belangrijk binnen wiskunde en kent nog heel erg veel toepassingen en eigenschappen, maar in deze lessenreeks groepentheorie focussen we enkel op het rekenen zelf.

- 5 Toon aan dat voor een willekeurige m , $(\mathbb{Z}/m\mathbb{Z}, +)$ een groep is.

— 5

- 6 Is $(\mathbb{Z}/m\mathbb{Z}, \cdot)$ een groep? De associativiteit en geslotenheid volgen uit de definitie van het modulair rekenen zoals in de vorige oefening. Toch is $(\mathbb{Z}/m\mathbb{Z}, \cdot)$ nooit een groep. Waarom niet?
 Tip: Bij het element $0 \bmod m$ loopt het mis.

Laten we nu de restklasse van m zonder het element $0 \bmod m$ beschouwen. We noteren deze verzameling als $(\mathbb{Z}/m\mathbb{Z})_0$. Is $((\mathbb{Z}/7\mathbb{Z})_0, \cdot)$ een groep? Wat is het identiteitselement? Zoek voor ieder element het invers element.

Is $((\mathbb{Z}/8\mathbb{Z})_0, \cdot)$ een groep?

Wat is het identiteitselement? Zoek voor ieder element een invers element.

* Voor welke getallen m is $((\mathbb{Z}/m\mathbb{Z})_0, \cdot)$ een groep?

6

Restklassegroepen

De restklasse van een getal m is een groep onder de optelling. We noteren dit met $(\mathbb{Z}/m\mathbb{Z}, +)$. Merk op dat $\#(\mathbb{Z}/m\mathbb{Z}) = m$.

De restklasse van een getal m is nooit een groep onder de vermenigvuldiging, maar als m een priemgetal is, dan is de restklasse zonder het element $0 \pmod m$ onder de vermenigvuldiging een groep van orde $m - 1$.

We noteren deze groep als $((\mathbb{Z}/m\mathbb{Z})_0, \cdot)$ met $\#(\mathbb{Z}/m\mathbb{Z})_0 = m - 1$.

Inderdaad, als m een priemgetal is, dan zal de vermenigvuldiging van twee elementen uit de restklasse nooit een veelvoud van m zijn en dus nooit congruent aan $0 \pmod m$.

- 7 Is $(\mathbb{Z}/m\mathbb{Z}, +)$ een cyclische groep? Geef een generator of een tegenvoorbeeld. Kijk eens terug naar hoofdstuk 2.3. Hoe kunnen we makkelijk alle generatoren vinden.

7

- 8 Bepaal de orde van elk element in de groep $((\mathbb{Z}/7\mathbb{Z})_0, \cdot)$.

Is dit een cyclische groep? Geef alle generatoren indien dit een cyclische groep is.

8

Oefeningen (HF2)

- 9** Geef alle generatoren van $G = \langle g \rangle$, waarbij G een cyclische groep is van orde 10. — 9
- 10** Geef alle generatoren van de cyclische groep $(\mathbb{Z}/15\mathbb{Z}, +)$. — 10
- 11** Is $((\mathbb{Z}/143\mathbb{Z})_0, \cdot)$ een groep? Waarom wel/niet? — 11

Oefeningen (HF3)

- 12** Wat is de kleinste deelgroep van $G = \langle g \rangle$, waarbij G een cyclische groep is van orde 18 die:
a) de verzameling $X = \{e, g^3\}$ bevat.
b) de verzameling $Y = \{e, g^6\}$ bevat. — 12
- *13** Bepaal alle deelgroepen van $(\mathbb{Z}/7\mathbb{Z}, +)$ en hun index. — 13
- *14** Bepaal alle deelgroepen van $((\mathbb{Z}/7\mathbb{Z})_0, \cdot)$ en hun index. — 14